

УДК 1:316

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.24.3>

ВПЛИВ КОМУНІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ НА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Ольга Гордійчук

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
історичний факультет, кафедра філософії
вул. Велика Бердичівська, 40, 10002, м. Житомир, Україна*

У статті досліджено і проаналізовано особливості та наслідки впливу комуністичної ідеології і радянської дійсності на ментальність українського суспільства.

Обґрунтовано, що однією з обтяжуючих обставин для успішного розвитку та модернізації України, її вступу до Європейського Союзу є те, що ментальності як політично правлячого класу, так і значної частини українців притаманні риси постколоніального та посттоталітарного спадку.

Доведено, що нівелювання та спотворення базових цінностей української ментальності у час перебування українських територій у межах чужого соціокультурного, цивілізаційного простору спровокували глибоку суспільну екзистенційну кризу, деформацію ментальності та проблему самоідентифікації українців.

Запропоновано механізми протидії відповідним деструктивним наслідкам. На духовному рівні це інформаційно-просвітницька діяльність, творення позитивних концептів, через які розкриваються екзистенціали національного буття, кристалізується й зміцнюється українська ідентичність; патріотичне виховання та формування якісних професійних знань і навичок, конкурентоспроможності в єдності з відповідальністю. На матеріальному рівні – здійснення послідовного та ґрунтового реформування основних сфер життєдіяльності українського суспільства відповідно до цінностей та смислів української ментальності (особливо доцільним у цьому контексті є продовження реформи децентралізації, розвиток самоорганізації українського суспільства на всіх рівнях), входження України до ЄС, практичне переживання кращих часів у вільній незалежній Україні.

Щоб докорінно змінити ситуацію, потрібні час та мудра державна політика. Для побудови суверенної української держави необхідно здолати інерцію ментальної й духовної залежності від колишньої євразійської імперії, комуністичної ідеології та рудиментів радянської дійсності, повернутися до власних джерел.

Ключові слова: ментальність, менталітет, національна ідентичність, екзистенціали буття, комуністична ідеологія, радянська дійсність, тоталітаризм, демократія, українське суспільство.

Актуальність дослідження стану ментальності українського суспільства зумовлена нагальною потребою ґрунтового осмислення соціально-політичних та духовних проблем, які характеризують постколоніальну й посттоталітарну Україну. Філософське самопізнання та рефлексія історичного досвіду дають нації змогу зрозуміти свої сильні та слабкі сторони, спрогнозувати небезпеки, віднайти й обрати перспективні вектори розвитку.

Українське суспільство значною мірою і нині залежить від чужих, привнесених ззовні, національних традицій, ментальності, цінностей та ідеологічних схем. Під час перебування України у складі СРСР світоглядні установки українців були суттєво деформовані. Радянські цінності суперечили українському менталітету, були неприйнятними для значної частини українців і суспільства загалом. Тому вплив на українську ментальність здійснювався через цілеспрямоване насильницьке впровадження комуністичної тоталітарної ідеології, терор та геноцид. Однак «радянський стрижень» у значній кількості українців й досі залишається суттєвим фактором їхнього життєвого світогляду.

Негативний досвід попередніх століть, особливо ХХ ст., насамперед, вплив царської Росії та СРСР, суттєво гальмує європейський поступ України, реформи проводяться вкрай повільно, демократичні цінності не є ефективними, оскільки не супроводжуються відповідним рівнем відповідальності влади та суспільства. Влада й надалі має високий рівень корумпованості, а український народ – низький рівень суспільно-політичної активності, недовіру й зневагу до інституту влади загалом та її представників зокрема. Для більшості українців характерне, передусім, емоційне сприйняття діяльності політиків і, відповідно, замість ретельного аналізу суспільно-політичних подій та прагматичного підходу до прийняття рішень маємо невиправдані емоційні голосування за тих чи інших політиків і політичні партії. Не випадково, що нинішні показники соціально-економічного розвитку України є найнижчими в Європі, це є одним із безпосередніх наслідків «совкового» світосприйняття та світовідношення значної частини українського населення, сформованого під впливом радянської ідеології.

Метою дослідження є аналіз впливу комуністичної ідеології та радянської дійсності на українську ментальність, пошук шляхів протидії деструктивним наслідкам цього впливу.

Вагомим досягненням українського народу є припинення балансування між Сходом та Заходом, обрання європейського вектору розвитку, який прийшлося відвойовувати у власної ж влади у 2013–2014 рр., заплатити життям понад сотні українських патріотів. З одного боку, як слушно зазначає вітчизняний дослідник Я. Калакура, українська цивілізація, всіма своїми компонентами історично та культурно вкорінена в західноєвропейську цивілізацію, є одним з її давніх сегментів. Євроінтеграція України, адаптація до культурно-ментальних стандартів та духовних цінностей європейських країн, за умови збереження національних традицій та самобутності, допоможе природному утвердженню позитивних рис українського менталітету [2, с. 7–8]. До того ж військове протистояння та гібридна війна з Росією [12], постійна підризна діяльність щодо української державності з боку проросійських сил яскраво демонструють, що нині лише долучення України до спільноти європейських країн є гарантією збереження та захисту її суверенітету й національної ідентичності.

З другого ж боку, в українському суспільстві й нині є досить великий прошарок людей, які переконані в доцільності проросійського – східного вектору розвитку України. Так, показовим є аналіз результатів соціологічних досліджень геополітичних орієнтацій населення України до і після військової агресії Росії та анексії Кримського півострова. Загалом підтримка європейського вектору розвитку зросла з 34,65% (2012 р.) до 56,61% (2014 р.); натомість підтримка східного вектору розвитку зменшилася (Росія, Білорусь): з 50,03% (2012 р.) до 28,98% (2014 р.) [12]. Однак майже 30% підтримки повернення в сферу впливу Росії досить значний та тривожний для української державності показник. В основному це більшість Східної України й Південь – території, що тривалий час перебували у складі Російської імперії і де значно нижчий відсоток автохтонного українського населення, лівова частка – переселенці з Росії після геноциду 30-х рр. ХХ ст., Другої світової війни та часів масової індустріалізації. Населення переважно російськомовне, старші покоління масово ностальгують за СРСР. І ці настрої регулярно та інтенсивно підживлюють і нині проросійські ЗМІ.

У попередній статті ми дослідили основні детермінанти трансформації української ментальності у 20–90-х рр. ХХ ст. Відповідно до отриманих результатів, основними напрямками впливу комуністичної ідеології та радянської дійсності на ментальність українців виступили:

– тотальна ідеологізація усіх сфер суспільного й індивідуального життя, підміна українських національних цінностей комуністичними;

- організований радянською владою геноцид української нації штучним голодомором 1932–1933 рр.;
- цілеспрямоване фізичне винищення української національної еліти – інтелігенції: діячів науки та культури, дворянства, духівництва та всіх, хто не зміг або не захотів викорчувати із себе ментальні архетипи, що не вписувалися в різновид *homo soveticus*;
- політика «розкуркулення» українського селянства, масові депортації та переселення;
- заборона релігії та політика русифікації;
- формування тоталітарним режимом образу радянської людини з відсутнім почуттям громадянства («Мой адрес – не дом и не улица...»);
- ізоляваність радянської людини від зовнішнього світу та тотальна цензура тощо [1].

Зазначені чинники зумовили низку негативних наслідків у всіх сферах життя українців, що вилилися в економічну та психологічну скруту. Знецінення та спотворення базових цінностей української ментальності спричинило глибоку екзистенційну кризу. У спадок від радянських часів українці отримали такі риси ментальності, які уповільнюють поступ українського суспільства: безвідповідальність та пасивність, низьку здатність засвоювати нові ідеї та приймати самостійні рішення; психологію дозволеності так званого «малого зла» заради особистого виживання та «аби ще гірше не було»; пристосуванство та запроданство, комплекс «меншовартості», «другорядності», що спричиняє невіру в успішний розвиток України [1]. Міцне вкорінення у свідомості українців комплексу меншовартості, втрата розуміння власної самоцінності та унікальності, занижена самооцінка – це чи не найбільша втрата України від перебування у не просто чужому, а у ворожому соціокультурному, цивілізаційному просторі.

З прикриттю мусимо визнати, що серед пострадянських країн, на противагу країнам Балтії чи східноєвропейським державам, в Україні досі не відбулося ґрунтового осмислення та цілком логічного відторгнення радянської спадщини. Колишня партійно-державна номенклатура разом із верхівкою силових органів (КДБ, армії, судів, прокуратури), адміністративного апарату і «червоними директорами» перетворилася на пострадянському просторі на «нову еліту», в руках якої було зосереджено політичну владу та державну власність [5]. Відповідно, перші десятиліття незалежного існування були не інтенсивною розбудовою України, а значною мірою розкраданням радянської спадщини. У зв'язку з цим здійснення споконвічної мрії українців про здобуття державної незалежності стало для українського народу черговим випробуванням, економічним виживанням та намаганням пристосуватися до нового капіталістичного життя. Переосмислення історії та модернізації економіки відбувалося вкрай повільно і без відчутних позитивних результатів. Майже всі роки новітньої незалежності Україна була і значною мірою залишається пострадянською країною з неефективною радянською економікою, «совковою» (від російського словосполучення «советский строй») системою управління, без нової системи державних і національних цінностей.

Українцям важко зрозуміти та перейняти ліберальні цінності розвинених європейських країн ще й через міцно вкорінену у свідомість психологію патерналізму: народ постає в ролі «дитини», що потребує «батьківської уваги» влади. У сучасних українських реаліях дієслово «потребує» не розкриває об'єктивний зміст ситуації, без доповнення «вимагає», «сприймає як належне», «болісно переживає відсутність очікуваної підтримки» тощо. Тож ностальгію за колишнім Радянським Союзом у певної частини українців науковці порівнюють із сумом за «великим батьком».

Ситуація почала відчутно змінюватися після Помаранчевої Революції (2004 р.) та особливо після «Революції Гідності» (2013–2014 рр.), що згуртували українських гро-

мадян, стали потужним поштовхом до пробудження національної самосвідомості, гордості бути українцем. Остаточно обравши європейський вектор розвитку, українське суспільство почало активніше звільнятися від зовнішніх та внутрішніх стримуючих факторів, включно з «радянським спадком»: активісти звільнили українські міста від пам'ятників Леніна та інших радянських вождів, на офіційному рівні розпочалися процеси перейменування географічних назв (вулиць, площ, селищ і навіть міст обласного значення), українська мова стала брендом та предметом гордості, активізувався розвиток української музики та кіно тощо. Однак формального «розлучення» українців із тоталітарним минулим (перейменування населених пунктів і вулиць, демонтаж радянських символів тощо) недостатньо. Попереду набагато складніші завдання: просвітницько-інформаційна діяльність, суттєвий пласт роботи, пов'язаний безпосередньо зі світоглядом, ментальністю українців.

Процеси декомунізації та розбудови патріотично налаштованого громадянського суспільства мали значний ефект і позитивний вплив на самосвідомість українських громадян. Але об'єктивно маємо визнати, що швидкі зміни зовнішньої форми не гарантують швидкої зміни внутрішнього змісту. Для українських громадян, особливо для тих, котрі брали безпосередню участь у майданах, допомагали активістам, життя відчутно змінилося через переосмислення власних цінностей, мети та наслідків діяльності. Мільйони українців відчули глибоку психологічну трансформацію після драматичних подій лютого 2014 р., коли більше ста активістів були вбиті у центрі демократичної країни під час мирного протесту за європейські цінності та демократичну владу, що відстоює інтереси народу. Обурення та бажання змін стали дієвим стимулом для саморозвитку та допомоги власній державі на шляху до поступу. Однак для багатьох громадян України і надалі характерна ностальгія за радянським періодом та самоідентифікація як радянської людини. Так, дані соціологічного опитування, проведеного «Кальміуською групою» (об'єднанням українських аналітиків, метою якого є відновлення державного суверенітету на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей) у 2018 р. засвідчили: 43% населення загалом та 51% жителів Донбасу вважають, що їхнє життя чи життя їхніх сімей у радянські часи було кращим, натомість не згодні з цим 42% та 31% відповідно. Кращим життя у радянський період вважають трохи більше 50% опитаних на Донбасі, Сході та Півдні України. У Центрі майже рівна кількість тих, хто вважає, що життя до 1991 р. було кращим, та тих, хто так не вважає (42% проти 43%). Лише на Заході кількість громадян, котрі вважають, що нині життя їхніх сімей краще, ніж було у радянський період, відчутно перевищує кількість тих, хто так не вважає (54% проти 31%). Зазначимо, що по всіх регіонах доволі велика кількість людей, які не визначилися із відповіддю (від 15% до 18%) [7].

Як влучно зауважив вітчизняний історик та філософ Я. Грицак, заможні люди й особи з вищим рівнем освіти менше сумують за СРСР. Натомість сумують ті, котрі найбільше втратили, і це, перш за все, бажання повернутися туди, «де було добре» [9]. Тенденція така, що чим старша людина і чим нижчий рівень її освіти та прибутків, тим більше вона ностальгує за СРСР. В основному це пов'язано з бажанням знову пережити відчуття стабільності та миру (навіть якщо насправді це ілюзія), впевненості в завтрашньому дні, отримувати безплатні послуги (освіта, медицина), безплатне житло, символічно сплачувати за комунальні послуги тощо. І хоч багато хто вже усвідомив, що, як красномовно висловився С. Кульчицький, радянський лад із реальним соціалізмом мав не більше спільних рис, ніж свиня з морською свинкою [4], частина населення і нині є його прихильниками. Однак на запитання, чи можна сьогодні забезпечити на державному рівні надання якісних безплатних послуг, симпатки Радянського Союзу відповідають суб'єктивно та суперечливо. Таким чином, радянська ідентичність – ностальгія за тим, що було. Вона не має бачення майбутнього. І, власне, ця

ностальгія за минулим стає зрозумілою, якщо проаналізувати її основних носіїв – людей, які проживають переважно в сільській місцевості, не подорожують, не мають доступу до якісної медицини, часто не здатні себе прогодувати, адже отримують низькі пенсії, на які, як вони вважають, довго працювали [9]. На жаль, чимало політиків, заграючи з таким електоратом, стають захисниками віджилих форм, які провокують кризові явища в економічному та політичному житті. І тут важливо пам'ятати, що радянський лад не зруйнували ні зовнішні, ні внутрішні вороги. Він самозруйнувався, коли були вичерпані ресурси, здатні підтримувати його існування в нерезформованому вигляді [4].

Нині для українського суспільства загалом найгостріше стоїть питання війни, хабарництва, корупції при владі й безробіття. Натомість персонально для кожного найголовнішим є низький рівень зарплат та пенсій, інфляція і підвищення тарифів на комунальні послуги. Війна ж особисто зачіпає лише одного з п'яти українців [6]. Важливо додати, що перешкоди до ринкових перетворень створюють не лише громадяни з радянськими звичками, мисленням та ментальністю, а й олігархічні клани – спадкоємці радянського ладу. Управління «по-радянськи» характеризується відривом влади від інтересів народу, ігноруванням вимог демократичних сил, слабкою зацікавленістю громадською думкою, захопленням вирішенням насамперед своїх матеріальних потреб, низьким рівнем моральних засад, що позначаються на деформації життя всього українського суспільства. Це і некомпетентність, спроби вирішувати сучасні непрості проблеми державного та суспільного життя лінійними (тобто простими й оперативними) методами, межово (через незрозуміння складних соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві) [10].

З цього приводу вітчизняний дослідник М. Козловець констатує, що в Європі начебто все подібне, і фази розвитку подібні, але якщо пильніше придивитися до, скажімо, німців, італійців, поляків і румунів, то помічаєш турботливо організований соціокультурний простір, принципово різний рівень порядку, хаосу, корупції, керованості державою. Тут живуть люди, і вони самостійно облаштовують своє буття, роблять його комфортним, стабільним, привабливим та добротним, живуть єдиним співтовариством. У цьому легко переконатися, безпосередньо відвідавши європейські міста (і йдеться не лише про столиці, а й середні та маленькі містечка) [3, с. 192]. Натомість в українців, як слушно зазначає дослідник, подавлена воля до самостійності, заможного життя. Сформована ментальність народу-аутсайдера, невдахи, психологія маленької людини, якої нічого не стосується і яка не хоче мати справ із державою. Науковець закликає переходити від психології колективної безвідповідальності, яка панувала в колишньому СРСР, до психології відповідальності кожного, усвідомлення кожною людиною важливості прийняття тих чи інших рішень, значущості свободи [3, с. 193]. Адже зміни в політичній системі, успішні реформи в сфері економіки неможливі без утвердження фундаментальних цінностей українського суспільства, подолання державного патерналізму й утриманства, правового нігілізму, без повернення громадянам відчуття власника, підвищення особистої та колективної відповідальності людей, без турботи про спільні проблеми та потреби в межах свого «національного життєвого світу».

Часи радянської влади та суспільно-політичної ідеологізації України у 20–90-х рр. ХХ ст. здійснили вагомий вплив як на фізичний, так і на ментальний простір українців. Наслідки цього впливу й нині гостро відчутні в українському суспільстві.

Вивести українців зі стану летаргічного посттоталітарного сну можуть успішні реформи, входження до Європейського Союзу, практичне переживання кращих часів у вільній незалежній Україні. Потрібно відходити від радянської установки, що «змінювати країну має саме влада», це – двосторонній процес, в якому важко переоцінити роль громадянського

суспільства. Особливо доцільним у цьому контексті є продовження успішної реформи децентралізації, розвиток самоорганізації українського суспільства на усіх щаблях. На духовному ж рівні необхідно є інформаційно-просвітницька діяльність, творення позитивних концептів, через які розкриваються екзистенціали національного буття, кристалізується й зміцнюється українська ідентичність; патріотичне виховання та формування якісних професійних знань і навичок, конкурентоспроможності в єдності з відповідальністю.

Оптимістичні надії на соціально-економічні зміни дають події Помаранчевої революції та Революції Гідності, завдяки яким українці переосмислили себе як націю, почали масово позбуватися характерних для радянських часів покори, страху та пасивності, колективної безвідповідальності. Нині розвиток української нації залежить від цінностей та пріоритетів кожного українця, утвердження та реалізації української державницької ідеї, активізації таких позитивних рис української ментальності, як гуманність, демократизм, інтелектуальність, хазайновитість, оптимізм та інших.

Щоб докорінно змінити ситуацію, потрібні час та мудра державна політика. Тоді цілком можливо, що більшість українських громадян, що зацікавлені у збереженні демократичної незалежної України, зрозуміють, що лише європейська ідентичність України є гарантією збереження і захисту її національної ідентичності.

Для побудови суверенної української держави необхідно здолати інерцію ментальної й духовної залежності від колишньої євразійської імперії, комуністичної ідеології та рудиментів радянської дійсності, повернутися до власних джерел.

Список використаної літератури

1. Гордійчук О. Основні детермінанти трансформації української ментальності у 20–90-тих роках ХХ століття. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2018. № 10 (383). Серія: Філософські науки. С. 49–54.
2. Калакура Я. Ментальний вимір української цивілізації / Я.С. Калакура, О.О. Рафальський, М.Ф. Юрій. Київ : Генеза, 2017. 560 с.
3. Козловець М. Державотворення у контексті ментальності українців, або Філософія національного мазохізму. *Практична філософія*. 2018. № 3. С. 181–198.
4. Кульчицький С. Людина в радянському державо суспільстві. *Тиждень UA*. 2 липня, 2017. URL: <https://tyzhden.ua/History/195087>
5. Радянська спадщина України: національне питання. *Дзеркало тижня*. 19 серпня, 2011. URL: https://dt.ua/SOCIETY/radyanska_spadschina_ukrayini_natsionalne_pitannya.html
6. Расулова О. Про що мріють та чого хочуть українці / О. Расулова, Н. Судакова. *Українська правда*. 2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/03/19/7175060/#comments>
7. Соціологи розповіли, де в Україні найбільше сумують за СРСР. *Українська правда*. 10 вересня 2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/10/7191628/>
8. Стражний О.С. Український менталітет: ілюзії, міфи, реальність. Київ : Книга, 2008. 368 с.
9. Судакова Н. Радянська людина. Чому ваш сусід сумує за Союзом? *Українська правда*. 22 березня 2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2018/03/22/7175391/>
10. Юрій М.Ф. Етногенез та менталітет українського народу. Київ : Таксон, 1997. 237 с.
11. Geopolitical Orientation of Ukraine's Population: Before and After the Conflict with Russia 04/04/15. URL: http://soc-research.info/blog/index_files/geopolitics2014eng.html
12. Hordiichuk O.O. A modern «hybrid» war and its influence on the Ukrainian mentality. *The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2019*. International Scientific and Educational Conference, April, 23–24, 2019: [Abstracts]. Kyiv Publishing centre Kyiv University, 2019. P. 219–220.

**COMMUNISTIC IDEOLOGY AND SOVIET REALITY INFLUENCE
ON THE UKRAINIANS MENTALITY: SOCIAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS**

Olha Hordiichuk

Zhytomyr Ivan Franko State University, Faculty of History,

Department of Philosophy

Velyka Berdychivska str., 40, 10002, Zhytomyr, Ukraine

The peculiarities and consequences of the influence of communist ideology and Soviet reality on the mentality of Ukrainian society are explored and analyzed.

The aggravating circumstances for the successful development and modernization of Ukraine, its accession to the European Union, is substantiated: the mentality of both the politically ruling class and a large part of Ukrainians is characterized by the features of the postcolonial and post-totalitarian heritage.

The ignoring and distortion of the basic values of the Ukrainian mentality during the staying of Ukrainian territories within the limits of another's socio-cultural, civilizational space provoked a profound social existential crisis, deformation of mentality and the problem of self-identification of Ukrainians is proved.

The mechanisms of counteraction to corresponding destructive consequences are offered.

On the spiritual level: informational and educational activities, creation of positive concepts, through which the existences of national existence are revealing, Ukrainian identity is crystallizing and strengthening; patriotic education and the formation of high-quality professional knowledge and skills, competitiveness in unity with responsibility. On the material level: the implementation of a consistent and thorough reforms of the main spheres of Ukrainian's society lify must be accordance for the values and meanings of Ukrainian mentality (especially in this context is the further extension of the decentralization reform, the development of the self-organization of Ukrainian society at all levels), the accession of Ukraine to the EU, practical experience of better times in a free independent Ukraine.

To change the situation radically needs time and wise state policy. It is necessary to overcome the inertia of mental and spiritual dependence on the former Eurasian empire, communist ideology and rudiments of Soviet reality, to return to their own primary sources.

Key words: mentality, mentality, national identity, existentialities of being, communist ideology, Soviet reality, totalitarianism, democracy, Ukrainian society.